शिवमल्लकः, पुं, अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
शिवमल्लिका, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लिका।) वसूकः। इति राजनिर्घण्टः॥
शिवमल्ली, स्त्री, (शिवप्रिया मल्ली।) वकवृक्षः। इत्यमरः॥
शिवरसः, पुं, त्र्यहात् पर्य्युषितरसः। तत्पर्य्यायः। अम्लोदकजः २। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। अरुग्दाहदत्वम्। लघुतर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः।) शिवचतुर्द्दशी। यथा, कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम्।
"माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च।
कृष्णा चतुर्द्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता॥"
अत्रैकस्यास्तिथेर्माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणवृत्तिभ्यां अविरुद्धे। ततस्तु माघ्यनन्तरा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः तस्यामुपवासः प्रधानम्।
"न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्च्चया।
तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः॥"
इति शङ्करोक्तेः॥*॥
स्कान्दे।
"ततो रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवपीणनतत्परः।
प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः॥"
अत्र वीप्सया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं प्रतीयते नरसिंहाचार्य्यधृतेश्वरसंहितायाम्।
"शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः।
सर्व्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्म्मुखः॥*॥
संवत्सरप्रदीपे।
"दुग्धेन प्रथमं स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके।
तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा॥"
ईशानसंहितायाम्।
"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारो यदा भवेत्।
भौमो वापि भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्॥
शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व्वपापप्रणाशनम्।
आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्॥"
नागरखण्डे।
"उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥"
पाद्मे।
"वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता।
शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्॥"
ईशानसंहितायाम्
"एवमेव व्रतं कुर्य्यात् प्रति संवत्सरं व्रती।
द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्व्विंशाब्दिकं तथा।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः॥"
हेमाद्रिधृता स्मृतिः।
"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द्दशी॥"
प्रदोषमाह वसः।
"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते॥"
ऊर्द्ध्वमनन्तरम्। वायुपुराणे।
"त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाड़िषु।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत्॥"
ईशानसंहितायाम्।
"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः॥
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी॥
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः॥"
अत्र।
"महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः॥"
इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या॥ घटिका एकदण्डः। एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतं उभयव्याप्त्यनुरोधात्। कालमाधवीयेऽप्येवम्। एतेन परदिने उभयव्याप्तित्वेऽपि पूर्व्वदिनसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्याप्तित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम्। प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात्।
"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्द्दशी।
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्व्रतं नरः॥"
इतीशानसंहितावचनाच्च॥
एतद्विषय एव भविष्यपुराणम्।
"अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद्यदि।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्या भद्रजयान्विते।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्॥"
तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं अत्र चतुर्द्दश्यामेव तत्।
"ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै
पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते॥"
इति स्कान्दात्।
"दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यन्तु पारणम्॥"
इति गौतमीयाच्च।
यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या। प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च। एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम्
"शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत्।
एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥"
अत्रामावास्यायामेव पारणम्।
"शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी।
कुहूयुतैव कर्त्तव्या कुहूमेव हि पारणम्॥"
इति वचनात्॥*॥
तदयं संक्षेपः। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम्। यदा तु पूर्व्वदुर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम्। यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्यापिनीतदा परदिने। पारणन्तु परदिने चतुर्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां तदलाभे अमावस्यायाम्। तत्र प्रयोगः॥*॥
प्रातरुदङ्मुखः तत् सदित्युच्चार्य्य सूर्य्यः सोम इति पठित्वा जलाटीन्यादाय सङ्कल्पयेत्।
"मन्त्रेणानेन गृह्णीयान्नियमं भक्तिमान्नरः।
शिवरात्रिव्रतं ह्येतत् करिष्येऽहं महाफलम्।
निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते॥"
इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य।
"चतुर्द्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर॥"
इति गरुड़पुराणीयं पठेत्।
रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्य्यात्। ह्रीं अस्त्राय फड़िति पादघातत्रयेण विघ्नान्निःसार्य्य तेनैव तालत्रयेण करच्छोटिकया च दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय ह्रां हृदयाय नम इत्यादिना षड़ङ्गानि न्यस्य ह्रीं इति मन्त्रेण प्राणायामं विधाय पूजयेत्। पार्थिवलिङ्गे चेत्तदा वक्ष्यमाणपूजाविधिना पूजयेत्। तत्रायं विशेषः ह्रीं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन स्नापयित्वा।
"शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर॥"
इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिः संपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्तं प्रहरं नयेत्॥
"तद्ध्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्।
उपवासकृतौ ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः॥"
इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि तथा॥*॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेषः। ह्रीं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु॥
"नमः शिवाय शान्ताय सर्व्वपापहराय च।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह॥"*॥
तृतीयप्रहरे तु। ह्रीं वामदेवाय नम इति घृतेन स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु।
"दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्व्वतीश्वर।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे॥*॥
चतुर्थप्रहरे तु। ह्रीं सद्योजाताय नम इति मधुना स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु।
"मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त गृहाण मे॥"
ततो नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादिवक्ष्यमानमन्त्रान् पठेत्॥
तथा च गरुड़पुराणम्।
"मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते तत् समापयेत्।
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम्॥
समस्त जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते हर।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम्॥